

پژوهشهای حقوقی

فصلنامه علمی - ترویجی

شماره ۳۸

هزار و سیصد و نود و هشت - تابستان

۷	• مسئولیت کیفری وکیل دادگستری دکتر بیژن حاجی عزیزی - سیده مریم اعتماد
۲۷	• تعارض میان منفعت عمومی جامعه و منفعت فردی دولت‌ها دکتر حوریه حسینی اکبرنژاد
۴۵	• دسترسی به غذای کافی، به عنوان یک حق بشری در نظام حقوقی سازمان جهانی تجارت دکتر نجمه رزمخواه
۶۹	• نقدی بر ماده ۱۳۷ قانون مجازات اسلامی در باب تکرار جرم آزاده قربانی - آرزو قربانی
۷۹	• پلیس مسئله محور و ترس از جرم دکتر سید مهدی سیدزاده‌ثانی - سعید کرمانی
۱۰۷	• تعامل تمامیت ارضی با حقوق و آزادی‌های مشروع از منظر ملی و بین‌المللی دکتر هدیه‌سادات میرترابی - دکتر سبحان طیبی
۱۳۷	• روند کاهش سرمایه شرکت‌های سهامی در حقوق ایران و انگلیس حمید شالی
۱۵۹	• تحلیل حقوقی ترابردپذیری شماره تلفن همراه در ایران؛ در پرتو مطالعات تطبیقی سید هاشم ملاح‌حسینی - رجب فلاحی - سارا مرتضی‌قلی
۱۷۷	• آثار شرط سقوط یا کاهش مسئولیت در حقوق ایران با نگاهی به نظام حقوقی انگلستان دکتر حجت مبین - امین امیرحسینی
۱۹۹	• سازکارهای صیانت از حق استفاده از زبان مادری در مراجع بین‌المللی و ملی دکتر سید قاسم زمانی - فرهاد عابدینی سعدآباد
۲۳۱	• اصل مصونیت در برابر خوداتهامی در محاکم کیفری بین‌المللی علیرضا قرقانی

دست‌رسی به غذای کافی، به‌عنوان یک حق بشری در نظام حقوقی سازمان جهانی تجارت با رویکردی بر محصولات غذایی تراریخته

دکتر نجمه رزمخواه*

چکیده:

در چهارچوب حقوق بین‌الملل بشری، حق بر غذای کافی، حق بنیادین هر شخص بر دست‌رسی پایدار به غذا، به‌گونه‌ای است که پاسخگوی نیازهای غذایی وی باشد و سلامت‌ش را به خطر نیندازد. لذا یکی از عوامل مؤثر و مهم در جریان مبادلات تجاری محصولات غذایی به‌خصوص مواد غذایی حاوی سازواره‌های تراریخته، موضوع ایمنی و بی‌خطر بودن محصولات مزبور است. باتوجه‌به جایگاه ویژه سازمان جهانی تجارت در عرصه تجارت مواد غذایی، بررسی تعهدات سازمان در سنجش سلامت و ایمنی مواد غذایی، از اهمیت خاصی برخوردار است. فلذا پرسش اصلی این است که اساس حقوقی تعهدات سازمان جهانی تجارت در زمینه بررسی ایمنی محصولات غذایی چیست و چگونه باید به این تعهد عمل کند؟ در این مقاله نشان داده می‌شود که علی‌رغم فقدان صراحت در متن موافقتنامه‌های سازمان جهانی تجارت درخصوص رعایت حق بر غذای کافی، اما به‌طور ضمنی، اعضای سازمان متعهد شده‌اند به‌منظور حفظ حیات و سلامت مصرف‌کنندگان، در هنگام مبادله و تجارت محصولات غذایی، اصول ایمنی و ارزیابی خطر را اعمال نمایند.

کلیدواژه‌ها:

محصولات غذایی تراریخته، سازمان جهانی تجارت، حق بر غذای کافی، ایمنی مواد غذایی، موافقت‌نامه بهداشت گیاهی.

مقدمه

غذا همواره یکی از ضروریات اساسی برای بقا و ادامه حیات بشر بوده و بر اساس نظریه مازلو، اولین نیازمندی از نیازهای پنج‌گانه انسان محسوب می‌شود. در چهارچوب حقوق بین‌الملل، حق بر غذا، حق بنیادین هر شخص، بر رهایی از گرسنگی و دسترسی پایدار به غذا با کیفیت و کمیته است که پاسخگوی نیازهای غذایی و فرهنگی وی باشد.^۱

مبنای حقوقی حق بر غذا در ماده ۱۱ میثاق بین‌المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی (میثاق) یافت می‌شود. اولین بار این حق در تفسیر کلی شماره ۱۲ کمیته حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی (کمیته) با عنوان «حق بر غذای کافی» تحلیل و بررسی شد. کمیته در این تفسیر، عناصری برای حق بر غذا مطرح می‌کند که از آن جمله می‌توان به کفایت، قابلیت پذیرش فرهنگی، ایمنی (سلامت) و در دسترس بودن فیزیکی و اقتصادی اشاره کرد. این تفسیر کمیته و تأکید بر لزوم سالم بودن مواد غذایی، در نتیجه تغییر نگرش جهانیان نسبت به حق بر غذا به وجود آمده است. امروزه دیگر فقط سیر کردن شکم افراد و رهایی از گرسنگی مدنظر نیست، بلکه در تأمین حق بر غذا، باید به سالم و ایمن بودن محصولات غذایی نیز توجه نمود. موضوعی که به‌عنوان یک چالش حقوق بشری فرآروی فناوری‌های نوین تولید و عرضه محصولات غذایی از جمله فناوری زیستی تراویخت مطرح شده است. این فناوری امکان جداسازی یک یا چند ژن و انتقال کد ژنتیکی را در میان موجودات فراهم کرده است. موجوداتی که در آنها یک یا چند ژن خارجی وجود دارد، به‌عنوان موجودات تراویخته محسوب می‌شوند. این موجودات حاوی ترکیباتی از ژن‌ها یا مواد ژنتیکی هستند و به‌گونه‌ای تغییر یافته‌اند که به‌صورت طبیعی میسر نمی‌شود. مواد غذایی تراویخته که محصول چنین فرایندهایی هستند در حال حاضر بخشی از زنجیره غذایی مردم در سراسر جهان را به خود اختصاص داده‌اند؛ اما مصرف آنها با عوارض ناخواسته و ناخوشایندی در میان مصرف‌کنندگان، همراه بوده است. تحقیقات انجام‌شده توسط آزمایشگاه‌های علمی بر وجود عوارض و خطرات ناشی از این نوع ترکیبات غذایی صحه گذاشته است.^۲

۱. علیرضا ابراهیم‌گل، «حق بر غذا پیش شرط تحقق سایر حقوق». *دوفصلنامه حقوقی بین‌المللی* ۳۹ (۱۳۸۷)،

2. Jonathan R. Latham, "The Mutational Consequences of Plant Transformation," *J Biotech* 1 (2006): 6.

باتوجه به آنچه بیان گردید، در دنیای امروز، یکی از عوامل مؤثر و مهم در مبادله و تجارت کالاها، به‌خصوص مواد غذایی، موضوع کیفیت و ایمنی آنهاست. موضوعی که توسط سازمان جهانی تجارت به‌عنوان اصلی‌ترین سازمان بین‌المللی حاکم بر روابط تجاری جهانی و کنترل‌کننده بیش از ۹۵ درصد جریان تجارت جهانی باید موردنظر قرار گرفته شود اما علی‌رغم آنکه در موافقتنامه تأسیس سازمان جهانی تجارت، توسعه انسانی جزء اهداف چهارگانه سازمان معرفی شده است، نه در موافقتنامه مذکور و نه در موافقتنامه‌های ضمیمه آن، به‌صراحت از استانداردهای حقوق بین‌الملل بشری از جمله حق بر غذای کافی، صحبتی به میان نیامده است. این درحالی است که ادعا می‌شود، نظام تجارت بین‌المللی که بر اساس سازمان جهانی تجارت، شکل یافته، نظام حقوقی خودبسنده‌ای است.^۳

مسئله مذکور باتوجه به تعهدات اعضای سازمان در قبال میثاق و موقعیت خاص اعلامیه جهانی حقوق بشر در چنان گستره‌ای موردپذیرش قرار گرفته که بسیاری از محققان حقوقی بر این باورند که دست‌کم بخش‌های مشخصی از مفاد آن که وارد حقوق بین‌الملل شده است، اهمیت بیشتری می‌یابد.^۴

فلذا باتوجه به مطالب مطرح‌شده، مقاله حاضر به دنبال یافتن پاسخ به این دو سؤال است: آیا سازمان جهانی تجارت در قبال مقررات حقوق بشری از جمله حق بر غذای کافی، متعهد است و در صورت متعهد بودن، اساس حقوقی تعهدات سازمان در زمینه تأمین این حق چیست؟ به این منظور، ابتدا به تعریف محصولات غذایی تراریخته و حق بر غذای کافی پرداخته می‌شود، در ادامه جایگاه حق بر غذای کافی در اسناد بین‌المللی حقوق بشری و تعهدات دولت‌ها نسبت به آن بررسی گردیده و در ادامه ابعاد حقوقی تعهدات سازمان جهانی تجارت نسبت به حق بر غذای کافی و تأمین غذای ایمن، به‌خصوص باتوجه به رشد روزافزون مبادلات جهانی محصولات غذایی تراریخته، تشریح می‌گردد.

۳. هاله حسینی اکبرنژاد، حوریه حسینی اکبرنژاد، حقوق بشر و سازمان جهانی تجارت، اختراعات و دسترسی به دارو (تهران: انتشارات مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های حقوقی شهر دانش، ۱۳۹۰)، ۳۱۶.

4. Hurst Hannum, "The Status of the Universal Declaration of Human Rights in National and International Law," *Georgia Journal of International and Comparative Law* 25 (1998): 288.

۱- مفهوم‌شناسی

۱-۱- فناوری زیستی تراریخت

فناوری زیستی یا بیوتکنولوژی، کلمه‌ای مرکب و متشکل از دو قسمت: یکی «بیو» به معنای «مربوط به موجود زنده و زندگی انسان»، برگرفته از واژه یونانی Bios به معنای «حیات و شیوه زندگی» و دیگری «تکنولوژی» به معنای فن و هنر بشر در استفاده از علم است. اصطلاح فناوری زیستی برای اولین بار در سال ۱۹۱۹ میلادی توسط یک مهندس بلغاری به نام کارل اریکی ابداع گردید.^۵

در اصطلاح تخصصی، فناوری زیستی عبارت از مجموعه‌ای از فنون و روش‌هاست که در آنها، از سازواره‌های زنده یا قسمتی از آنها برای تولید فرآورده‌های مشخص مثل دارو، تغییر، اصلاح و بهبود صفات گیاهی، حیوانی و یا انسانی استفاده می‌گردد. محصولات غذایی تراریخته حاصل چنین فرایندی بوده و با استفاده از فنون مهندسی ژنتیک تولید می‌شوند. مهندس ژنتیک، به‌عنوان بخش مهمی از فناوری زیستی، شامل روش‌هایی برای انتقال اطلاعات ژنتیکی خاص از یک موجود به موجود دیگر با روش‌هایی غیر از تولیدمثل جنسی است. مهندس ژنتیک بر دست‌ورزی ژنتیکی در سطح سلولی و مولکولی استوار بوده و یک روش غیرجنسی انتقال ژن بین موجودات محسوب می‌شود.^۶

لذا مواد غذایی تراریخته، حاصل تغییرات ژنتیکی هستند که با استفاده از مهندسی ژنتیک به‌منظور بهبود کیفیت و تغییر برخی صفات تولید شده و میان مقوله کشاورزی و فناوری زیستی پیوند برقرار نموده‌اند.^۷ ذرت، سویا، کلزا و پنبه مقاوم در برابر برخی آفات از مهم‌ترین بذره‌های تراریخته‌ای هستند که بیشترین سطح زیر کشت را در سال ۲۰۱۲ میلادی در سطح جهان به خود اختصاص داده‌اند.^۸

۵. محسن صادقی، *حمایت از ابداعات دارویی و الحاق به سازمان جهانی تجارت (تهران: بنیاد حقوق میزان، ۱۳۸۷)*، ۶۱.

۶. عبدالرضا باقری، *بیوتکنولوژی گیاهی* (مشهد: انتشارات جهاد دانشگاهی مشهد، ۱۳۸۶)، ۱۶.

۷. غلامرضا شریفی سیرچی، علی کاظمی‌پور، *بیوتکنولوژی، اصول و مبانی* (کرمان: انتشارات دانشگاه شهید باهنر کرمان، ۱۳۸۸)، ۱۹۹.

8. James Clive, "Global Status of Commercialized Biotech/ GM Crops," *ISAAA Brief* 43 (2013): 1.

۱-۲- حق بر غذای کافی

نخستین بار این حق در ماده ۲۵ اعلامیه جهانی حقوق بشر، مورد اشاره قرار گرفت: «هرکس حق دارد تا سطح زندگی، سلامت و رفاه خود و خانواده‌اش را از حیث غذا و مسکن و ... تأمین کند.»

حق بر غذا، در میثاق، عنوان مستقلی ندارد و در بند ۱ ماده ۱۱ با عنوان «استاندارد مناسب زندگی» گنجانده شده است. این حق با اصل حاکم بر نظام بین‌المللی حقوق بشر یعنی اینکه همه انسان‌ها آزاد متولد شده و از نظر حقوق و کرامت با یکدیگر برابرند و باید با یکدیگر با روحیه برادری رفتار کنند، رابطه نزدیکی دارد.^۹

یکی از معتبرترین تعریف‌ها در مورد حق بر دسترسی به غذا در تفسیر شماره ۱۲ کمیته، در مورد ماده ۱۱ میثاق آمده است. طبق این تعریف حق بر دسترسی به غذا، زمانی تحقق می‌یابد که هر مرد، زن و کودکی به‌تنهایی و یا به‌صورت جمعی با دیگران توانایی دسترسی اقتصادی و فیزیکی در همهٔ زمان‌ها به مقدار کافی غذا و یا ابزار تهیه غذا داشته باشد. (تفسیر شماره ۱۲، ۱۹۹۹، ۱) محتوای اصلی این تعریف متضمن بر فراهم بودن و در دسترس بودن کافی غذا از منظر کمی و کیفی برای ارضای نیازهای رژیم غذایی افراد، رهایی از مواد مضر و قابل‌پذیرش بودن از منظر فرهنگ اجتماعی حاکم، است. لذا کمیته در تفسیر شماره ۱۲ خویش عناصری را برای حق بر دسترسی به غذا برمی‌شمرد که عبارتند از: کفایت، قابلیت پذیرش فرهنگی، ایمنی و دسترسی اقتصادی و فیزیکی.^{۱۰}

درخصوص معنای عبارت «غذای کافی» برخی مفسران اظهار کردند که «کفایت» غذایی، فراتر از آن چیزی است که برای بقا ضروری است، بلکه باید در احراز آن به تأثیر نوع غذا در سلامت شخص یا توانمند کردن او برای پیگیری یک زندگی عادی و فعال توجه شود و واضح است که هر معیاری که کفایت باتوجه‌به آن سنجیده می‌شود نیز باید تعریف شود.^{۱۱}

باتوجه‌به موارد مطرح‌شده، سالم بودن مواد غذایی به‌عنوان جزئی از عناصر تشکیل‌دهنده حق بر غذا و لازمه تأمین این حق، معرفی شده است. موضوعی که کمیته در تفسیر شماره

9. Merriam Craven, *The International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, A Perspective on Its Development* (Oxford: Clarendon Press, 1995), 288.

10. Martin Vidar, "The Right to Food in International Law, the Socio-Economic Rights Project of the Community Law Centre," *Journal of University of the Western* 20 (2003): 7.

11. Smita Narula, "The Right to Food: Holding Global Actors Accountable under International Law," *Columbia Journal of Transnational Law* 44 (2006): 703.

۱۴ خود در مورد اجرای ماده ۱۲ میثاق نیز به نحو دیگری بر آن تأکید دوباره می‌کند: «حق بر سلامتی نه فقط شامل بهره‌مندی از مراقبت‌های بهداشتی مناسب است، بلکه شامل دسترسی به آب آشامیدنی سالم و مواد غذایی کافی و سالم نیز می‌شود.»^{۱۲} کمیته با بیان این جمله یک گام به جلو برداشته و ارتباط متقابل میان اصول بنیادین حقوق بشری را مدنظر قرار داده است؛ بنابراین دسترسی به غذای سالم نه تنها در تأمین حق بر غذای کافی نقش اساسی ایفاء می‌کند، بلکه در تأمین حق بر سلامتی نیز باید مدنظر قرار گرفته شود. به همین دلیل، مجمع عمومی سازمان ملل متحد نیز در قطعنامه‌ای که با عنوان حق فرد بر غذا تصویب نمود، بر لزوم تأمین غذای سالم، کافی و مغذی تأکید کرد.^{۱۳}

۲- تعهدات ملی و بین‌المللی دولت‌ها در زمینه حق بر غذای کافی

فرایند به دست آوردن غذا، فرایندی پیچیده است که لازمه‌اش فعل و انفعالات بسیار، میان تعداد زیادی سازمان و مؤسسه است که به آن نظام غذایی می‌گویند. این نظام با حقوق زمین، مزارع و تولید غذا شروع می‌شود و تا بازارهای فروش مواد غذایی و ایمنی غذایی گسترش می‌یابد. در هر مرحله از این فرایند دولت می‌تواند در کنار نهادهای خصوصی حضور داشته باشد. مسئولیت دولت‌ها در این زمینه در گستره وسیعی از تعیین حداقل دستمزدها تا وضع قوانین مالکیت زمین تا کنترل کیفیت غذا و مشارکت مستقیم در تولید مواد غذایی قرار می‌گیرد.^{۱۴}

باتوجه به اسناد بین‌المللی از جمله میثاق، تعهدات دولت‌ها در برابر حق بر غذای کافی ابعاد گسترده‌ای داشته که در سطوح ملی و بین‌المللی باید توسط آنها انجام شود. در ادامه به بررسی تعهدات دولت‌ها در زمینه حق بر غذای کافی پرداخته می‌شود.

12. "General Comment No. 14," Committee on the Rights of the Children, May 29, 2013, http://www2.ohchr.org/English/bodies/crc/docs/GC/CRC_C_GC_14_ENG.pdf.

13. "General Assembly Resolution, Sixtieth Anniversary of the Universal Declaration of Human Rights," United Nations, 2008, <http://www.un.org/depts/dhl/resguide/resins.htm>.

14. Smita Narula, op.cit. 706.

۲-۱- تعهدات داخلی دولت‌ها در زمینه حق غذای کافی

این امر به‌خوبی روشن است که صرف اعلام و تأکید حقوق بشر برای تحقق آن حقوق کافی نیست. بلکه تعهدات لازم‌الاجرا شده در مورد آنها باید به مرحله اجرا و انجام برسد. بر اساس حقوق بین‌الملل، تعهد اساسی تحقق حق بر غذا برعهده دولت‌ها گذاشته شده است.^{۱۵} همچنان که در تفسیر شماره ۱۲ کمیته به‌روشنی بیان شده است، راه‌ها و روش‌های مناسب برای تحقق حق بر غذا در هر کشور نسبت به کشورهای دیگر متفاوت است و در نتیجه دولت‌ها خود بایستی به صلاحدید خود اقدام به اتخاذ اقدامات متناسب با وضعیت خود نمایند.^{۱۶}

امروزه درخصوص تعهدات حقوق بشری دولت‌ها یک چهارچوب تحلیلی حاوی سه نوع تعهد وجود دارد که حق بر غذای کافی نیز این سه گونه تعهد را بر دولت‌ها بار می‌کند. این دسته‌ها شامل تعهد به احترام، تعهد به حفاظت و تعهد به برآورده کردن حقوق بشر است. میان این سه نوع تعهد نوعی سلسله‌مراتب در اجرا وجود دارد. بدین‌معنا که در سطح نخست، دولت‌ها متعهد به احترام به روش‌های انتخابی اشخاص برای تحقق حق بر غذای خود و استفاده مطلوب از منابع متعلق به خود برای ارضای نیازهایشان هستند. در سطح دوم، دولت‌ها متعهد به حمایت فعال از اشخاص در مقابل منافع اقتصادی قوی‌تر هستند.^{۱۷} تعهد به برآورده نمودن نیز بدین‌معناست که در ابتدا دولت عضو باید فعالانه در اقداماتی که هدف از آنها تقویت دسترسی اشخاص و بهره‌مندی از منابع و وسایل برای تضمین امرارمعاش همچون امنیت غذایی باشد مشارکت کرده و روند دستیابی افراد را به حق بر غذای خود تسهیل کنند. در ادامه هنگامی که شخص یا گروهی از اشخاص به دلایلی خارج از کنترلشان، قادر به بهره‌مندی از حق خویش بر غذای کافی با وسایل موجود در اختیارشان نباشند، دولت‌ها ملزمند که آن حق را به‌طور مستقیم تأمین کنند، تعهدی که نسبت به قربانیان بلایای طبیعی یا سایر حوادث اعمال می‌شود. درنهایت اینکه دولت‌ها متعهد به تحقق کامل

15. Pooja Ahluwalia, "The Implementation of The Right to Food at the National Level: A Critical Examination of the Indian Campaign on the Right to Food as an Effective Operationalization of Article 11 of ICESCR," *NYU School of Law, New York, Center For Human Rights and Global Justice Working Paper Economic, Social and Cultural Rights Series* (2004): 8.

16. "General Comment No. 12, 1999" Committee on Economic, Social and Cultural Rights, July 2, 2009, <http://www2.ohchr.org/english/bodies/cescr/docs/E.C.12.GC.20.doc>.

17. Absjorn Eide, "The Human Right to Adequate Food and Freedom from Hunger," in *The Right to Food: In Theory and Practice*, ed. The Modern Social Conflict: an Essay on Politics of Library (London: Weidenfeld and Nicolson, 1998), 4.

حق بر غذا در چهارچوب امنیت غذایی، یعنی اطمینان از تغذیه با مواد خوراکی بهداشتی، ایمن و کافی هستند.^{۱۸}

بنابراین، اجرا و تأمین حق بر غذا، بدون دخالت دولت‌ها، امری ناممکن و بی‌معنا خواهد بود. بر اساس حقوق بین‌الملل، دولت‌ها نهاد اصلی هستند که مسئولیت دارند، دستیابی مردم به حقوق بشر را تضمین نمایند. بر اساس ماده ۲ میثاق، دولت‌های عضو متعهدند که اقداماتی در جهت تحقق تدریجی حق بر غذا اتخاذ کنند و در این راه از تمامی ابزارهای مناسب و ممکن و در دسترس بهره بگیرند؛ البته این تحقق تدریجی با لحاظ شرایطی از قبیل «بهره‌گیری حداکثری از منابع در دسترس» محدود شده است. از طرف دیگر بنا به نظر کمیته «تحقق تدریجی» یک تعهد پایه‌ای حداقلی برای دولت‌ها ایجاد می‌کند که بر اساس آن هر دولت عضو باید اطمینان حاصل کند که تمامی افراد تحت صلاحیت آن دولت، به سطح پایه‌ای از مواد غذایی ضروری برای زندگی که ایمن، بهداشتی، کافی و مغذی باشد، دسترسی دارند و لذا دولت‌ها از توسل به نبود امکانات در جهت توجیه عدم‌اتخاذ اقدامات لازم در این زمینه منع شده‌اند.^{۱۹}

یکی از تدابیر مناسب برای تحقق حقوق مندرج در میثاق در سطح ملی توسط دولت‌ها، قانونگذاری است. دولت‌های عضو مکلف هستند که قوانین لازم در راستای تضمین و فراهم نمودن امکان بهره‌مندی افراد تحت صلاحیت خود از غذای سالم را فراهم نمایند. البته در این راستا نباید نقش و جایگاه اشخاص ثالث نیز نادیده انگاشته شود به همین دلیل کمیته به صراحت اعلام نموده است که دولت‌های متعهد باید از افراد تحت صلاحیت خود در برابر اقدامات خطرناک بخش خصوصی از جمله تولیدکنندگان مواد غذایی حمایت کنند و نظارت‌های لازم را در خصوص فعالیت‌های آنها انجام دهند.^{۲۰} به این ترتیب، بر اساس حقوق بین‌الملل تعهد اصلی دولت‌ها اتخاذ گام‌هایی در راه دستیابی به تحقق کامل حق بر غذای کافی بوده و هر دولتی موظف است اطمینان حاصل کند که دست‌کم همه افراد تحت صلاحیت او به حداقل مواد غذایی ضروری و سالم که برای معیشت او کافی باشد، دست می‌یابد.

18. "General Comment No. 12", op.cit. 7.

19. Ibid, 14.

20. "General Comment No. 14," op.cit. 51.

۲-۲- تعهدات بین‌المللی دولت‌ها در زمینه حق بر غذای کافی

در چهارچوب حقوق بین‌الملل، دولت‌ها علاوه بر تعهدی که نسبت به افراد حاضر در سرزمین تحت صلاحیت خود دارند، در مقابل حق بر غذای مردم دیگر کشورها نیز متعهد هستند. به این معنا که آنها باید تضمین کنند که سیاست‌های اجرایی‌شان نه تنها موجب نقض حق بر غذای کافی مردمان سرزمین دیگر نمی‌شود، بلکه تا جایی که ممکن است در تحقق و اجرای کامل حق بر غذای آنها مشارکت نموده و به دولت‌های دیگر در جهت تحقق این حق یاری رسانند.

بر اساس مفهوم تعهد به حمایت، در سطح بین‌المللی نیز دولت‌ها مکلف هستند که شرکت‌های تجاری و بازرگانی خود را به نحوی کنترل کنند که حق بر غذای ملت‌های دیگر را نقض نمایند. همان‌طور که در بند (۱) ماده ۱۱ میثاق اشاره شده در تحقق حق بر استاندارد مناسب زندگی و در نتیجه تحقق حق بر غذا، همکاری‌های بین‌المللی مبتنی بر رضایت آزادانه، اهمیت اساسی دارد. ماده مزبور به دو مفهوم «همکاری» و «مساعدت بین‌المللی» اشاره می‌کند. بر این اساس تکلیف سوم دولت‌ها یعنی تعهد به برآورده کردن، در سطح بین‌المللی به همکاری و مساعدت بین‌المللی تقسیم می‌شود.

در نهایت اینکه با توجه به مواد ۵۵ و ۵۶ منشور ملل متحد و تفسیر کلی بند اول ماده ۲، ماده ۱۱ و ۲۳ میثاق، دولت‌ها باید نقش اساسی و بارز مشارکت بین‌المللی را در روند تحقق حق بر غذای کافی به رسمیت بشناسند و تعهداتشان را در قبال مشارکت در اقدامات و فعالیت‌های بین‌المللی که به تحقق کامل حق مزبور می‌انجامد، بپذیرند.

با توجه به مطالب مطرح شده حق بر غذا کافی که سالم بودن مواد غذایی در دسترس را نیز در برمی‌گیرد به‌عنوان یک حق بنیادین بشری به رسمیت شناخته شده است. در این راستا دولت‌ها به صورت انفرادی و مشترکاً مسئولیت اصلی در حفظ، اجرا و حمایت از حق مزبور را برای افراد تحت صلاحیت خود و حتی در سطح بین‌المللی برای اتباع کشورهای دیگر برعهده دارند. بدین ترتیب دولت‌های عضو میثاق ضمن آنکه متعهد هستند با اقدامات خود موجبات نقض حق بر غذای کافی را فراهم نکنند، باید در تأمین این حق در سطح بین‌المللی نیز مشارکت داشته و مراقب باشند که اقدامات خود یا اتباعشان در کشورهای دیگر نیز موجب نقض حق بر غذا نشود. موضوعی که در ارتباط با تولید، عرضه و فروش محصولات غذایی تراریخته بسیار باید مورد توجه قرار گیرد؛ چراکه در اکثر موارد شرکت‌های فعال در فناوری زیستی، اتباع کشورهای توسعه‌یافته بوده و محصولات خود را در سراسر جهان توزیع می‌کنند.

این درحالی است که نظارت‌های لازم توسط دولت‌ها جهت اطمینان از بی‌خطر بودن اعمالشان انجام نشده و به‌نظر می‌رسد، دولت‌ها در قبال مسئولیت مطرح‌شده در میثاق به‌منظور حمایت از افراد تحت صلاحیت خود در برابر اقدامات خطرناک بخش خصوصی، تدابیر لازم را اتخاذ نکرده‌اند؛ بنابراین باتوجه‌به اهمیت موضوع، در بخش بعد به تبیین خطرات ناشی از تغذیه با محصولات غذایی تراریخته و چالش‌های حقوق بشری موجود از منظر حق بر غذای کافی پرداخته می‌شود.

۳- عرضه محصولات غذایی تراریخته و نقض حق بر غذای کافی

مدت مدیدی است که بشر برای افزایش کیفیت غذای خود از روش‌های مختلف اصلاحی، در پرورش گیاهان استفاده کرده است؛ اما در دهه‌های اخیر، مهندسی ژنتیک با استفاده از توانایی انتقال ژن‌ها به‌صورت غیرجنسی توانسته است تغییرات زیادی را در گیاهان به‌وجود آورد. با استفاده از این فناوری، کیفیت مواد غذایی قابل‌تغییر بوده و کارایی تولید افزایش می‌یابد.

اگرچه مهندسی ژنتیک با رفع موانع اصلاح نباتات به روش سنتی و ایجاد امکان دسترسی به ژن‌های مفید، از گونه‌ها، جنس‌ها و حتی خانواده‌های متفاوت، گام بلندی را درجهت تحقق انقلاب ژن برداشته است، اما همراه با خود نگرانی‌ها و ملاحظات را نیز ایجاد کرده است که موجب مخالفت گروه‌های متعددی از سازمان‌های غیردولتی و حتی برخی از دولت‌ها و دانشمندان رشته‌های مختلف با این محصولات شده است.^{۲۱}

با همه پیشرفت‌های صورت‌گرفته در مهندسی ژنتیک، هنوز مسائل حل‌نشده زیادی وجود دارد و شیوه‌های فعلی انتقال ژن دقیق نیستند. محققان می‌توانند به شیوه‌ای نسبتاً دقیق ژن هدف خود را تعیین نمایند اما در روند وارد نمودن ژن هدف به ژنوم میزبان، کنترل کافی ندارند.^{۲۲}

علاوه‌بر آن محققان نمی‌توانند تعداد کپی‌هایی که به‌نحو موفقیت‌آمیز وارد می‌شوند را تعیین کنند. از سوی دیگر محل (وضعیت) قرار گرفتن ژن‌ها دارای آثار مهمی است. چون در بیان خصوصیت زیست‌شناختی موجود نقش بسزایی ایفاء می‌کند. این ناپایداری ژنتیکی،

۲۱. علی‌اکبر شاه نجات بوشهری، بیوتکنولوژی مولکولی و تولید مواد غذایی گیاهی (تهران: انتشارات نقش مهر،

۱۳۸۵)، ۲۰.

22. Michelle Leighton Schwartz, "International Legal Protection for Victims of Environmental Abuse," *Yale Journal of International Law* 38 (2006): 2.

می‌تواند منجر به ایجاد آثار ناخواسته و خطرناک شود.^{۲۳} بدین ترتیب، محصولات غذایی حاوی سازواره‌های تراریخته نمی‌توانند مانند غذاهای معمولی باشند. چون تولید آنها مستلزم دستکاری‌ها و مداخلات فنی است و عناصر و ترکیباتی وارد این محصولات می‌شوند که سابق بر این در رژیم غذایی انسانی وجود نداشته‌اند و همین تغییرات می‌تواند در بدن انسان، موجب بروز واکنش‌ها و آثار منفی ناخواسته‌ای از جمله ایجاد واکنش‌های حساسیت‌زا شده و حتی سمیت محصولات غذایی را در پی داشته باشد.^{۲۴} پدیده مزبور تا آنجایی گسترش پیدا کرده است که در کشورهای پیشرفته، غذاخوری‌ها، غذاهای مهندسی‌شده را از لیست سفارشات خود حذف نموده‌اند و مدارس ارائه فرآورده‌های مهندسی را منع کرده‌اند. از طرفی تقاضا برای غذاهای طبیعی و معمولی در بسیاری از فروشگاه‌ها افزایش یافته است.^{۲۵}

باتوجه به آنچه درخصوص خطرات تغذیه با محصولات زراعی تراریخته، مطرح و نتایجی که از تحقیقات انجام‌شده حاصل گردیده، نگرانی‌های جدی پیرامون تجاری‌سازی محصولات زراعی تراریخته، ابراز شده است. بذرهایی که به‌وسیله متصدیان بخش تغذیه مورد‌ارزیابی دقیق قرار نگرفته و بدون حصول اطمینان از بی‌خطر بودنشان وارد زنجیره غذایی انسانی شده‌اند.^{۲۶} موضوعی که باتوجه به تفسیر کمیته درخصوص مفهوم حق بر غذا، اهمیت بیشتری می‌یابد.

کمیته در تفسیر خود پیرامون حق بر دسترسی به غذای کافی، بر این امر تأکید می‌کند که حق مزبور با حیثیت ذاتی انسان مرتبط بوده و برای اجرای سایر قواعد حقوق بشری مطرح‌شده در اعلامیه جهانی حقوق بشر ضروری است و در ادامه می‌افزاید مفهوم واقعی این حق، بر این دلالت دارد که موجود بودن غذایی مدنظر است که از نظر کمی و کیفی برای تأمین نیازهای تغذیه‌ای فرد کفایت کند و فاقد هر نوع ترکیبات نامطلوب و مضر باشد. جمله آخر این پاراگراف از تفسیر کمیته، اهمیت و ضرورت ایمنی غذایی و لزوم حمایت از آن توسط بخش دولتی و خصوصی به‌منظور جلوگیری از آلوده شدن مواد غذایی به‌دلیل مداخلات نادرست در مراحل تولید غذا و وارد نمودن مواد سمی و مضر در آن را مطرح می‌نماید. موضوعی که به دنبال بروز وقایع جدی درمورد آلودگی غذا در سراسر جهان، به‌عنوان یک

23. Kaare Magne. Nielsen, "Monitoring and Modeling Horizontal Gene Transfer," *Nature Biotechnology* 220 (2004): 115.

24. Jonathan R. Lathem, op.cit. 2.

25. A Velimiro, "Biological Effects of Transgenic Maize NK 603 X Mon 810 Fed in Long Term Reproduction Studies in Mice," *Forshungsberi: Chteder* 3 (2008): 3.

26. Yann Devos, "The Interplay between Social Concerns and the Regulatory Frame on GM Crops in the European Union," *Environ Biosafety Res* 5 (2006): 2.

نگرانی خودنمایی کرده و به همین دلیل سازمان بهداشت جهانی نیز بیماری‌های ناشی از غذا را به‌عنوان یک چالش علیه سلامتی مردم در سراسر دنیا معرفی می‌کند. هشدارها درخصوص اهمیت ایمنی غذا در طول دو دهه اخیر افزایش یافته و مسائل مربوط به آن در مرکز توجه مباحث حقوقی قرار دارد.^{۲۷}

به‌عنوان مثال، در اعلامیه پکن مصوب مجمع جهانی ایمنی غذا، به‌صراحت درخصوص عدم تکامل سازگار کنترل ایمنی محصولات غذایی ابراز نگرانی شده و بر لزوم اتخاذ رهیافت یکپارچه بین‌المللی به‌منظور کنترل سلامت مواد غذایی از لحظه تولید تا مصرف تأکید شده است. در این اعلامیه دولت‌ها بر حفظ و کنترل سلامت مواد غذایی، در سطح ملی و بین‌المللی متعهد شده‌اند.^{۲۸}

هرچند که این اعلامیه جزء اسناد حقوقی نرم محسوب شده و از نظر حقوقی الزام محکمی به‌دست نیاورده است؛ اما با توجه به آنچه که در بخش پیشین با استناد به تفسیر شماره ۱۲ کمیته آورده شد و همچنین قطعنامه مجمع عمومی سازمان ملل که یک سال بعد از اعلامیه مزبور به تصویب رسید، به‌نظر می‌رسد لزوم سالم و ایمن بودن مواد غذایی به‌عنوان جزء لاینفک حق بر غذای کافی به رسمیت شناخته شده و دولت‌ها با توجه به نقش کلیدی‌شان در اجرا و تضمین حق بر غذای کافی، در این خصوص متعهد اصلی محسوب می‌شوند. تعهدی که در ارتباط با نحوه و کیفیت عرضه محصولات غذایی تراریخته به یک چالش حقوق بشری تبدیل شده است. چالشی که با توجه به جهانی شدن تجارت، حمایت گسترده‌تر از تجارت آزاد و ارتباط گسترده کشورهای جهان با یکدیگر، اهمیت بیشتری یافته است. به همین دلیل، بررسی نقش و جایگاه بی‌بدیل سازمان جهانی تجارت، به‌عنوان اصلی‌ترین سازمان بین‌المللی حاکم بر روابط تجاری جهانی که بیش از ۹۵ درصد جریان تجارت بین‌المللی از جمله تجارت محصولات غذایی را کنترل می‌کند در تأمین و تضمین سلامت مواد غذایی مبادله‌شده، مسئله قابل توجهی است.

27. Stephan Negri, "Food Safety and Global Health: an International Law Perspective," *Global Health Governance* 1 (2009): 2.

28. "Beijing Declaration on Food Safety, High-level International Food Safety Forum," World Health Organization, 2007, www.who.int/foodsafety/fs_management/meetings/Beijing_decl.pdf.

۴- دسترسی به غذای سالم به‌عنوان یک حق بشری در نظام حقوقی سازمان جهانی تجارت

۴-۱- تعهدات حقوق بشری سازمان جهانی تجارت

مسئله حائز اهمیت در این بخش، بررسی ملزم بودن سازمان جهانی تجارت به اصول بنیادین حقوق بشری است. موافقتنامه تأسیس سازمان جهانی تجارت به‌طور مشهود در مورد حقوق بشر سکوت نموده است. به‌رغم آنکه در مقدمه موافقتنامه تأسیس خاطر نشان شده است که روابط تجاری باید با هدف ارتقای استانداردهای زندگی، تنظیم گردد؛ اما این میزان سخن از حقوق بشر، اندک به‌نظر می‌رسد.^{۲۹}

در هیچ جای سند تأسیس و موافقتنامه‌های ضمیمه آن، به‌صراحت از مقررات حقوق بشر و استانداردهای حقوق بین‌الملل عمومی در زمینه حقوق بشر صحبت نشده است. از سوی دیگر سازمان جهانی تجارت هیچ‌یک از میثاق‌های حقوق بشری را امضاء نکرده و به عضویت آنها در نیامده است؛ بنابراین احتمال ایجاد شبهه در خصوص عدم لزوم پایبندی سازمان به اصول بنیادین حقوق بشر و در حاشیه قرار گرفتن حقوق مسلم بشری در جریان مبادلات تجاری بین‌المللی وجود دارد.^{۳۰} اما به‌نظر می‌رسد شبهه ایجاد شده به دو دلیل، چندان قابل قبول نباشد. اول آنکه، مقررات سازمان جهانی تجارت مغایر با استانداردهای حقوق بین‌الملل عمومی در زمینه حقوق بشر نیست. لذا سازمان به‌طور ضمنی ملتزم به این مقررات بوده و در صورت وجود تعارض نیز، سازمان در قبال استانداردهای حقوق بشر که قواعد آمره قلمداد می‌شوند، ملزم است؛ دوم آنکه، اغلب دولت‌های عضو سازمان جهانی تجارت، پیش از این میثاق حقوق اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی را تصویب کرده‌اند و به مفاد آن و از جمله ماده ۱۱ آن که حق بر غذا را به رسمیت می‌شناسد، متعهدند. بدون شک همه دولت‌های عضو به اعلامیه جهانی حقوق بشر احترام می‌گذارند که در ماده ۲۵ آن، حق بر غذا به رسمیت شناخته شده است. این کنوانسیون‌ها باید در همه احوال مورد نظر و رعایت قرار بگیرند. این امر شامل مذاکرات، انعقاد و اجرای موافقتنامه‌های تجاری هم می‌شود؛ بنابراین دولت‌های عضو سازمان جهانی تجارت باید اطمینان حاصل کنند که تعهداتی که آنها در چهارچوب

۲۹. هاله حسینی اکبرنژاد، حوریه حسینی اکبرنژاد، پیشین، ۱۷۶.

30. Tim Josling, "Global Food Stamps: An Idea Worth Considering?," *International Centre for Trade and Sustainable Development* 3 (2011): 2.

سازمان جهانی تجارت می‌پذیرند در تعارض با تعهد آنها مبنی بر احترام، حمایت و تأمین حق بر غذای کافی نباشد.^{۳۱}

ماده ۲۸ اعلامیه جهانی حقوق بشر بیان می‌کند که: «هرکس حق دارد برقراری نظمی اجتماعی و بین‌المللی را بخواهد که حقوق و آزادی‌های مندرج در این اعلامیه را تأمین کند.» این ماده وابستگی متقابل معیارهای ملی و بین‌المللی حقوق بشری را مشخص می‌سازد. همان‌طور که پیشتر بیان شد مسئولیت تحقق بر غذای کافی برعهده دولت‌هاست؛ بنابراین در یک نظام تجاری بین‌المللی این دولت‌ها هستند که باید به شیوه‌ای آن نظام را قاعده‌مند سازند که آنها را در تعقیب و پیگیری سیاست‌های مرتبط با تحقق حق بر غذا توانا کند. در چنین سیستمی نه تنها باید از ایجاد تعهداتی که مستقیماً تعهد به تحقق حق بر غذا را نقض می‌کنند خودداری شود، بلکه باید این اطمینان را به‌وجود آورند که همه دولت‌ها خود را ملزم می‌کنند سیاست‌ها اجرایی‌شان در زمینه تجارت منجر به تحقق حق بر غذا در قلمروی تحت صلاحیتشان می‌شود.^{۳۲} سازمان جهانی تجارت نیز باید حرکت دولت‌ها در راستای تحقق حق بر غذای کافی را تسهیل کند، نه اینکه از آن ممانعت به‌عمل آورند. درحقیقت، بند دوم ماده ۱۱ میثاق حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی دولت‌ها را ملزم می‌کند که «... هم به‌صورت فردی و هم با مشارکت بین‌المللی معیارهای مشتمل بر برنامه‌های ویژه موردنیاز را اتخاذ کنند.» در همین راستا دو توافقنامه در چهارچوب سازمان جهانی تجارت به‌عنوان ضمیمه سند تأسیس به تصویب رسید. در این دو سند بدون ذکر نامی از حق بر غذای کافی، به موضوع لزوم تضمین سلامت و ایمنی محصولات غذایی در مبادلات تجاری میان دولت‌های عضو سازمان پرداخته شده است. در ادامه دو سند مذکور بررسی خواهند شد.

۴-۲- موافقتنامه‌های سازمان جهانی تجارت و سلامت مواد غذایی

یکی از عوامل مؤثر و مهم در مبادله کالاها و به‌خصوص مواد غذایی، موضوع کیفیت است. امروزه بیش از هر زمان دیگری در دنیا بحث کیفیت موردتوجه قرار دارد؛ چراکه با طی مراحل رشد و توسعه و رسیدن هر کشوری به سطوح بالاتری از توسعه اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی، زمینه‌های لازم برای توجه به کیفیت محصولات غذایی، به‌خصوص وقتی که این

31. Olivier De Schutter, "International Trade in Agriculture and the Right to Food," (A Report Presented to the Human Rights Council Session, Geneva: The Friedrich-Ebert-Stiftung (FES), 2009), 5, <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/genf/06819.pdf>.

32. Ibid, 14.

کیفیت در ارتباط با سلامت انسان‌ها قرار می‌گیرد، فراهم می‌شود. درجهت پاسخ به همین ضرورت در سازمان جهانی تجارت نیز موضوع کیفیت و استانداردها در تجارت جهانی مورد توجه قرار گرفته و سعی شده با انعقاد موافقتنامه موانع فنی فراراه تجارت و موافقتنامه اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی، اصول و موازینی برای تنظیم و اعمال استانداردهای مرتبط، در تجارت جهانی به‌دست داده شود.

۴-۲-۱- موافقتنامه اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی

Agreement on the Application of Sanitary and Phytosanitary Measures (SPS)

این موافقتنامه با ۱۴ ماده و ۳ ضمیمه در دور اروگوئه برای اولین بار و در ارتباط با موافقتنامه کشاورزی مطرح شد، به نتیجه رسید و به‌عنوان ضمیمه (الف) موافقتنامه تأسیس سازمان جهانی تجارت در زمره موافقتنامه‌های کالایی سازمان قرار گرفت. اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی معطوف به اقدامات کنترل مرزی است که جهت حفاظت از بهداشت یا حیات انسان، حیوان و گیاه ضرورت دارند. مطابق تعریف ضمیمه الف موافقتنامه، اقدام بهداشتی یا بهداشت گیاهی عبارت است از هرگونه حفاظت به‌عمل‌آمده از حیات یا بهداشت انسان و ... در برابر خطرات ناشی از افزودنی‌ها، آلودگی‌ها، سموم یا سازواره‌های بیماری‌زا در مواد غذایی و ...

در ادامه همین بخش آمده است که «اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی برای حصول به اهداف حفاظتی فوق‌نهایتها ویژگی‌های محصول نهایی را مدّ نظر قرار می‌دهد بلکه می‌تواند روش‌های فرآوری و تولید را هم شامل شود». به همین ترتیب، اقداماتی از قبیل آزمایش، بازرسی، صدور مجوز و تصویب، روش‌های نمونه‌برداری و روش‌های ارزیابی خطر (مقصود از ارزیابی خطر، برآورد احتمال ورود، ایجاد یا شیوع بیماری در قلمرو کشور واردکننده عضو و بررسی عواقب زیست‌شناختی بالقوه آن و همچنین برآورد آثار منفی ناشی از عوامل متعدد مربوط به غذاها بر بهداشت انسان است)، الزامات مربوط به بسته‌بندی و برچسب‌زنی، مستقیماً مربوط به سلامت غذاها، همه در عداد اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی قرار می‌گیرند. باتوجه‌به توضیحات مطرح‌شده درواقع هر اقدامی که به امور بهداشتی و بهداشت گیاهی مربوط به حفاظت از بهداشت و حیات انسان مربوط شود، مشمول موافقتنامه اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی خواهد شد؛ اما مطابق بند ۱ ماده ۱ موافقتنامه، علاوه بر شرط فوق، باید به‌صورت مستقیم یا غیرمستقیم تجارت بین‌الملل را تحت تأثیر قرار داده باشد. با این شرط عملاً اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی داخلی کشورهای عضو که تأثیری بر

تجارت بین‌المللی ندارند، از حوزه شمول موافقتنامه مزبور خارج می‌شوند؛ اما درخصوص تجارت بین‌المللی، موافقتنامه در بند ۱ ماده ۲ صراحتاً بر حق اعضاء در حفاظت از حیات یا بهداشت انسان تأکید می‌نماید. بر این اساس «دول عضو حق دارند به‌منظور حفظ حیات و سلامت بشری، اقدامات لازم بهداشتی را انجام دهند، مشروط بر آنکه این اقدامات با سایر مقررات موافقتنامه مغایر نباشد.» باتوجه به آنچه مطرح شد، موافقتنامه این اجازه را به اعضای خود داده است که برای حفظ سلامت فردی و کاهش آثار منفی ناشی از محصولات خطرناک از جمله محصولات غذایی تراریخته، ترتیبات لازم را صورت دهند. وجود مدارک و مستندات علمی از جمله مسائلی است که هنگام اتخاذ موارد بیان شده در ماده ۲ باید لحاظ گردد؛ اما به دلیل تسلط گسترده شرکت‌های فناوری زیستی بر تحقیقات مرتبط با ارزیابی خطر در محصولات غذایی تراریخته امکان فراهم آوردن دلایل و مستندات علی‌دقیق و بی‌طرف بسیار مشکل است. شرکت‌های مزبور به‌طور گسترده‌ای انحصار تحقیقات علمی مرتبط با سازواره‌های تراریخته را در دست گرفته و به دلیل منافع اقتصادی سرشار ناشی از این فناوری نوین، از انتشار نتایج تحقیقات خود امتناع و حاضر به تأیید نتایج تحقیقاتی که در آزمایشگاه‌های مستقل از خود درمورد عوارض خطرناک محصولاتشان به‌دست آمده نیستند و نظارت بخش دولتی در این‌گونه فعالیت‌ها را نقض حقوق قانونی خود می‌دانند.^{۳۳} در این راستا مفاد بند ۷ ماده ۵ موافقتنامه قابل توجه است، بر این اساس «درموردی که دلایل و مدارک علمی کافی وجود ندارد، دول عضو می‌توانند موقتاً اقدامات بهداشتی لازم را بر مبنای مدارک موجود، صورت دهند. در این حالت دولت مزبور باید به دنبال تحصیل اطلاعات لازم و ضروری به‌منظور توجیه ارزیابی خطر و بررسی بهداشتی، بدون اتلاف وقت باشد.» باتوجه به مفاد این بند، دولت‌های عضو موافقتنامه می‌توانند حتی در نبود دلایل قطعی علمی، اقدامات احتیاطی لازم را به‌منظور حفظ سلامت فردی انجام دهند، فلذا در این رابطه، عدم قطعیت علمی، مانع اتخاذ اقدامات پیشگیرانه نخواهد بود و کشورهای عضو می‌توانند بر مبنای اطلاعات موجود، اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی را به‌طور موقت اتخاذ کنند و سپس در مدتی معقول نسبت به کسب اطلاعات اضافی لازم جهت ارزیابی عینی‌تر خطر و تعیین اقدام بهداشتی و بهداشت گیاهی متناسب با آن اقدام نمایند. به‌عنوان مثال در قضیه فعالیت‌های تأثیرگذار بر محصولات کشاورزی، که در رکن استیناف سازمان مطرح شده بود، بیان شد که

33. Hans Haugen, "Human Rights and Technology - A Conflictual Relationship? Assessing Private Research and the Right to Adequate Food," *Journal of Human Rights* 7 (2008): 224.

«اگر دولت عضو سازمان جهانی تجارت، قصد دارد با استناد به موافقتنامه SPS، رویکرد احتیاطی، اتخاذ کند و مدارک علمی که در دسترس دارد هنوز قطعی نیست باید به دنبال کسب اطلاعات علمی بیشتر و دقیق‌تر بوده و بالاخره اینکه در دوره‌های زمانی مشخص، رویکرد احتیاطی اتخاذشده را موردبازنگری و تجدیدنظر قرار دهد.» بنابراین، دولت‌های عضو سازمان جهانی تجارت، می‌توانند باتوجهبه مقررات فوق، هرزمان دلایل علمی وجود داشت که محصولات غذایی تراریخته برای سلامت افراد خطرناک است و ایمنی غذایی لازم را ندارد، رویکرد احتیاطی اتخاذ نموده و تلاش‌های لازم را درخصوص ارزیابی بیشتر و کنترل خطر انجام دهند. همچنین، در قضیه (EC-Biotech) که خواهان دعوای خود را بر اساس توافقنامه SPS مطرح نموده بود، هیئت داورى بیان داشت که «در تفسیر بند ۷ ماده ۵، باید به این موضوع توجه داشت که مفاد این ماده، استثنایی بر بند ۱ ماده ۵ نیست، بلکه حقی است که به اعضاء داده شده تا به‌منظور حفظ سلامت افراد در برابر عوامل خطرناک اقدامات لازم را انجام دهند.»^{۳۴} بر اساس بند اول ماده ۵ موافقتنامه «اعضاء باید تضمین کنند که اقدامات بهداشتی و بهداشتی گیاهی‌شان، بر اساس شرایط موجود به‌منظور جلوگیری از به خطر انداختن سلامت و حیات بشری، مناسب بوده و در این راستا شیوه‌های فنی ارزیابی خطر که توسط سازمان‌های مربوطه ارائه شده‌اند را درنظر بگیرند.» باتوجهبه ارتباط میان بند اول و هفتم ماده ۵ و رأی کمیته داورى سازمان، به‌نظر می‌رسد در مواجهه با محصولات غذایی تراریخته دولت‌های عضو سازمان جهانی تجارت، بتوانند حتی در نبود مدارک علمی کافی، درخصوص به‌خطر افتادن سلامت افراد به دلیل تغذیه با این مواد غذایی، موقتاً رویکرد احتیاطی اتخاذ نموده تا تحقیقات دقیق‌تر انجام شود و بعد بر اساس نتایج به‌دست‌آمده بدون اتلاف وقت، درخصوص ادامه یا خاتمه رویکرد احتیاطی تصمیمات لازم را اتخاذ کنند. در همین پرونده، کمیته داورى به‌صراحت امکان اجرای مفاد موافقتنامه SPS را درمورد محصولات غذایی تراریخته به رسمیت شناخت و تأکید نمود که پذیرش و تأیید این نوع محصول باید باتوجهبه مفاد ماده ۸ و بند اول ضمیمه شماره ۳ موافقتنامه انجام گیرد. بدین ترتیب دولت‌های عضو سازمان جهانی تجارت، باید کنترل، بازرسی و تأیید محصولات تراریخته را طبق موارد مطرح‌شده، انجام داده و این کنترل بدون اعمال هر نوع تبعیض و تأخیر ناروا صورت پذیرد. ماده ۸ با عنوان تحقیق و روش پذیرش اذعان دارد که «اعضاء باید

34. Simon Lester, "Measures Affecting the Approval and Marketing of Biotech Products," *The American Journal of International Law* 2 (2007): 455.

مقررات ضمیمه سوم را در فرایند کنترل، بازرسی و پذیرش اعمال نمایند. این تعهد شامل سامانه ملی پذیرش محصولات غذایی نیز می‌شود و اعضاء باید تضمین نمایند که رویه اتخاذ شده توسط آنها، مغایر با مقررات موافقتنامه نباشد. «همچنین بر اساس بند اول ضمیمه سوم: «اعضاء باید تضمین نمایند که هر شیوه یا رویه‌ای که برای کنترل و پذیرش محصولات غذایی (از جمله محصولات غذایی تراریخته) اتخاذ می‌کنند، بدون اعمال تأخیر و تبعیض ناروا بین تولیدات داخلی و محصولات وارداتی صورت گیرد.»^{۳۵}

۴-۲-۲- موافقتنامه موانع فنی فراراه تجارت

Agreement on Technical Barriers to Trade (TBT)

برای اولین بار در موافقتنامه عمومی تعرفه و تجارت (گات)، بر لزوم وجود استانداردها به صورت گذرا اشاره شد. در این موافقتنامه هرگونه اقدام ضروری برای حفظ حیات و سلامت انسان (ماده ۲۰) و همچنین هرگونه ممنوعیت یا محدودیت وارداتی یا صادراتی که برای اجرای استانداردها یا مقررات طبقه‌بندی کالاها در تجارت بین‌المللی ضرورت دارند (ماده ۱) مجاز دانسته شده است. رشد تدریجی استانداردها و مقررات فنی در کشورها آثار منفی بر تجارت بین‌المللی گذاشت؛ چراکه رعایت این استانداردها هزینه‌های فراوانی را بر صادرکنندگان و تولیدکنندگان تحمیل می‌کرد و قدرت رقابت آنها را در بازارهای خارجی کاهش می‌داد؛ بنابراین موافقتنامه موانع فنی فراراه تجارت، در قالب مجموعه مقررات مربوط به استاندارد در بین ۳۲ کشور از اعضای گات در دور توکیو امضاء شد و در دور اروگوئه با انجام مذاکرات تکمیل شده و به شکل کنونی درآمد و به‌عنوان بخشی از موافقتنامه سازمان جهانی تجارت در بین همه اعضای سازمان لازم‌الاجرا گردید. این موافقتنامه دارای ۱۵ ماده و ۳ ضمیمه است و ضمیمه جزء لاینفک آن محسوب می‌شوند.^{۳۶} هدف اصلی از انعقاد این موافقتنامه، ایجاد تعادل بین مقررات لازم به‌منظور حفظ منافع مشروع موردنظر دولت‌های عضو و مقررات مطرح شده به‌منظور جلوگیری از ایجاد موانع غیرضروری، فراروی تجارت بین‌المللی است. منظور از ایجاد موانع غیرضروری فراراه تجارت، تدوین و تصویب مقرراتی محدودکننده است که یا بیش‌ازحد لازم برای نیل به اهداف موردنظر، ایجاد محدودیت

35. "The WTO Agreement on the Application of Sanitary and Phytosanitary Measures, 1995" World Trade Organization, Accessed May 29, 2015, www.wto.org/english/tratop_e/sps_e/spsagr_e.htm.

36. Thomas Cotter, "From Progressive Liberalization to Progressive Regulation in WTO Law," *Journal of International Economic Law* 9 (2006): 800.

می‌نماید و یا در راستای تأمین اهداف مشروع نباشد. در مقدمه موافقتنامه آمده است: «نباید مانع تلاش کشورها برای اتخاذ تدابیر لازم به‌منظور تضمین کیفیت صادرات، حفظ حیات یا بهداشت انسان ... در سطحی که مقتضی تشخیص می‌دهند، شد.» بند ۲ ماده ۲ موافقتنامه، لیست غیرمحصوری از اهداف مشروع را ارائه می‌کند، اهدافی از قبیل الزامات امنیت ملی، جلوگیری از روش‌های خدعه‌آمیز، حفظ سلامتی یا ایمنی انسان و مواردی از این قبیل. البته در ادامه همین بند، موافقتنامه شرطی را بر اختیار اعضاء در تدوین و تصویب مقررات فنی آورده است. به این صورت که اعضاء تضمین کنند مقررات فنی، به‌منظور ایجاد موانع غیرلازم فراراه تجارت بین‌المللی یا با چنین اثری، تهیه، تصویب و اجرا نگردد.^{۳۷} بنابراین، درحالی‌که مقررات موافقتنامه SPS، فقط تا حدی قابل‌اجراست که بتوان از سلامت و حیات انسان در برابر خطرات ناشی از محصولات غذایی محافظت نمود، اما مقررات موافقتنامه TBT در سطح وسیع‌تری قابل‌اعمال است. باتوجه‌به موارد مطرح‌شده در لیست غیرمحصور از اهداف مشروع از جمله ضرورت حفظ سلامت بشری در بند دوم از ماده ۲ این موافقتنامه، دولت‌های عضو می‌توانند با اتخاذ رویکرد احتیاطی، قبل از واردات محصولات غذایی و عرضه آنها در بازار مصرف، فرایند ارزیابی خطر را انجام و بعد از حصول اطمینان از ایمنی محصولات برای سلامت فردی اعضای جامعه، مجوز ورود را صادر نمایند.^{۳۸} امری که منطبق بر تعهدات دول عضو سازمان در قبال تأمین حق بر غذای کافی که ایمنی غذا در آن نقش مهمی ایفاء می‌کند، است. البته مشروط بر آنکه این اقدامات مبتنی بر مدارک علمی دقیق و بی‌طرفانه بوده و مانع غیرموجهی فراروی تجارت بین‌المللی ایجاد نکند. در ادامه بند سوم ماده ۲ به‌صراحت بیان می‌کند که «تمام تولیدات از جمله تولیدات صنعتی و محصولات کشاورزی باید تحت شمول این موافقتنامه قرار بگیرند.» موضوعی که لزوم پیروی فرایند تجارت و مبادله محصولات غذایی تراریخته از این مقررات را تأیید می‌کند. همچنین باتوجه‌به تفاوت امکانات و شرایط، میان کشورهای توسعه‌یافته و کمتر توسعه‌یافته در اتخاذ فرایند ارزیابی خطر، ماده ۱۱ موافقتنامه با عنوان کمک‌های فنی، اذعان دارد که کلیه اعضاء به‌ویژه کشورهای درحال توسعه عضو می‌توانند از سایر اعضاء یا دبیرخانه سازمان جهانی تجارت، طبق شرایط مورد توافق، درخصوص تهیه مقررات فنی و تأسیس مؤسسات تحقیقاتی کمک فنی دریافت

37. "Agreement on Technical Barriers to Trade, 1995" World Trade Organization, Accessed May 29, 2015, www.wto.org/english/docs_e/legal_e/17tbt_e.htm.

38. Der Chin. Horng, "International Law on Biotechnology," Institute of European and American studies, *Academia* 3 (2012): 9.

کنند. کمک‌های فنی می‌تواند، یاریگر کشورهای در حال توسعه در زمینه مطابقت با الزامات فنی مورد درخواست بازارهای صادراتی باشد. طبق بند ۸ این ماده، کشورهای کمتر توسعه یافته در دریافت کمک‌های فنی نسبت به سایر کشورها در اولویت قرار دارند. همچنین لزوم رعایت اصل عدم تبعیض (شبهه به مقررات ضمیمه سوم موافقتنامه SPS) در اجرای مقررات فنی و رویه‌های ارزیابی خطر در این موافقتنامه نیز مطرح شده است. بر اساس بند ۱ ماده ۲: «اعضاء تضمین خواهند کرد که از لحاظ مقررات فنی نسبت به محصول وارد از قلمرو هریک از اعضاء رفتاری اتخاذ شود که از رفتار اتخاذ شده در مورد محصولات مشابه دارای منشأ ملی و محصولات مشابهی که منشأ آنها کشور دیگری است، نامطلوب‌تر نباشد.»

در مجموع، موافقتنامه‌های موانع فنی فراراه تجارت و اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی به‌عنوان ضوابط الحاقی به موافقتنامه تأسیس سازمان جهانی تجارت، به‌نوعی درصد تفصیلی مواد آن هستند. موافقتنامه اول درصد است، شرایطی فراهم کند تا مقررات فنی اجباری، استانداردهای داوطلبانه و آزمایش و صدور گواهی محصولات، موانع غیر ضروری برای تجارت ایجاد نکنند و هدف از تدوین موافقتنامه دوم، به‌عنوان یکی دیگر از موافقتنامه‌های مرتبط با موضوع استاندارد و مقررات فنی در تجارت کالا در حوزه سازمان جهانی تجارت، ایجاد سازگار لازم برای حمایت و حفاظت از حیات و بهداشت انسان است، به شرطی که اقدامات مزبور به‌نحوی اعمال نشود که در صورت حاکم بودن شرایط مشابه وسیله تبعیض دلخواهانه یا غیر قابل توجیه میان اعضاء را به‌وجود آورده یا محدودیتی پنهان و غیر مشروع بر تجارت ایجاد کند. موافقتنامه در مورد اعمال اقدامات بهداشتی و بهداشت نباتی، کشورهای عضو را به تبعیت از استانداردهای واحد و ادار نمی‌کند، بلکه اجازه می‌دهد کشورها با توجه به شرایط اقتصادی، اجتماعی خود و برای حفاظت از بهداشت و حیات انسان، استانداردهای مناسبی به‌کار گیرند. علاوه بر این از کشورهای عضو درخواست شده برای استانداردهای تعیین شده خود مبنای علمی مناسب در نظر بگیرند. هریک از مقررات فوق در جریان مبادلات تجاری محصولات غذایی تراریخته میان اعضای سازمان جهانی تجارت قابل اجراست.

نتیجه

هر انسانی از این حق برخوردار است که از گرسنگی رها بوده و به منابع غذایی ایمن و مغذی دسترسی داشته باشد. حق بر غذای کافی به‌عنوان یک مفهوم اساسی در حقوق بین‌الملل بشر، دست‌کم در اسناد رسمی به‌عنوان یکی از حقوق مسلم بشری مورد موافقت قرار گرفته است. به‌موجب میثاق، دولت‌ها منفرداً و همچنین با همکاری یکدیگر، متعهد شده‌اند در راستای تأمین و اجرای حق مزبور اقدامات لازم را صورت دهند. موضوعی که دولت‌ها باید در همه احوال، از جمله هنگام انجام مبادلات تجاری محصولات غذایی با یکدیگر مدنظر داشته باشند. در این راستا سازمان جهانی تجارت به‌عنوان اصلی‌ترین سازمان بین‌المللی حاکم بر روابط تجاری جهانی و کنترل‌کننده بیش از ۹۵ درصد از کل جریان تجارت بین‌المللی، نقش بسیار مهمی ایفاء می‌نماید. البته در اسناد مرتبط با سازمان به‌صراحت اشاره‌ای به حق بر غذای کافی نشده است، اما این به مفهوم صدور مجوز برای نادیده انگاشتن حق مزبور نیست؛ چراکه اکثر دولت‌های عضو سازمان، عضو میثاق نیز بوده و تعهد آنها به رعایت اصول مطرح‌شده در میثاق در همه احوال از جمله هنگام انعقاد و اجرای موافقتنامه‌های تجاری، قطعیت بیشتری می‌یابد. علاوه بر این، از آنجایی که مقررات سازمان جهانی تجارت مغایر با استانداردهای حقوق بین‌الملل عمومی در زمینه حقوق بشر نیست و در برخی موافقتنامه‌های سازمان از جمله موافقتنامه اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی و موافقتنامه موانع فنی فراراه تجارت، از دولت‌های عضو خواسته شده است تا در مبادلات خود سلامت و حیات بشری را مدنظر قرار دهند، لذا، اعضای سازمان در قبال تأمین حق بر غذای کافی و البته ایمن متعهد بوده و هنگام انجام مبادلات تجاری از جمله تجارت محصولات غذایی تراریخته و قبل از عرضه در بازار مصرف، محق و البته موظف به ارزیابی خطر بر اساس منابع علمی دقیق و بی‌طرف و حصول اطمینان از ایمنی محصولات مزبور هستند.

فهرست منابع

الف) منابع فارسی

- ابراهیم گل، علیرضا. «حق بر غذا پیش شرط تحقق سایر حقوق». دوفصلنامه حقوقی بین‌المللی ۳۹ (۱۳۸۷): ۲۴۴-۲۲۱.
- باقری، عبدالرضا. بیوتکنولوژی گیاهی. ویرایش اول. مشهد: انتشارات جهاد دانشگاهی مشهد، ۱۳۸۶.
- شاه‌نجات بوشهری، علی‌اکبر. بیوتکنولوژی مولکولی و تولید مواد غذایی گیاهی. ویرایش اول. تهران: انتشارات نقش مهر، ۱۳۸۵.
- شریفی سیرچی، غلامرضا، علی کاظمی‌پور. بیوتکنولوژی، اصول و مبانی. ویرایش اول. کرمان: انتشارات دانشگاه شهید باهنر کرمان، ۱۳۸۸.
- صادقی، محسن. حمایت از ابداعات دارویی و الحاق به سازمان جهانی تجارت. ویرایش اول. تهران: بنیاد حقوقی میزان، ۱۳۸۷.
- هستر میر، هولگر. حقوق بشر و سازمان جهانی تجارت، اختراعات و دسترسی به دارو. ترجمه هاله حسینی اکبرنژاد و حوریه حسینی اکبرنژاد. ویرایش اول. تهران: انتشارات مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های حقوقی شهر دانش، ۱۳۹۰.

ب) منابع انگلیسی

- Ahluwalia, Pooja. "The Implementation of the Right to Food at the National level: A Critical Examination of the Indian Campaign on the Right to Food as an Effective Operationalization of Article 11 of ICESCR." *NYU School of Law, New York, Center For human Rights and Global Justice Working Paper Economic, Social and Cultural Rights Series 25* (2004): 1-20.
- Clive, James. "Global Status of Commercialized Biotech/ GM Crops." *ISAAA Brief 43* (2013): 1-8.
- Committee on Economic, Social and Cultural Rights. "General Comment No. 12, 1999." Accessed May 29, 2015. <http://www2.ohchr.org/english/bodies/cescr/docs/E.C.12.GC.20.doc>.
- Committee on Economic, Social and Cultural Rights. "International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, (1969)." Accessed May 29, 2015. <http://www2.ohchr.org/english/law/cescr.htm>.
- Committee on the Rights of the Children. "General Comment No. 14." May 29, 2013. http://www2.ohchr.org/English/bodies/crc/docs/GC/CRC_C_GC_14_ENG.pdf.
- Cotter, Thomas. "From Progressive Liberalization to Progressive Regulation in WTO Law." *Journal of International Economic Law* 9 (2006): 1-43.
- Craven, Merriam. *The International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, a Perspective on Its Development*. 2nd Ed. Oxford: Clarendon Press, 1995.
- De Schutter, Olivier. "International Trade in Agriculture and the Right to Food," a Report Presented to the Human Rights Council Session, GENEVA, March 2009 (A/HRC/10/005/Add.2).

Devos, Yann. "The Interplay between Social Concerns and the Regulatory Frame on GM Crops in the European Union." *Environ Biosafety Res* 5 (2006): 127-149.

Eide, Absjorn. "The Human Right to Adequate Food and Freedom from Hunger." In *The Right to Food: In Theory and Practice*, edited by The Modern Social Conflict: an Essay on Politics of Liberty. London: Weidenfeld and Nicolson, 1998.

Hannum, Hurst. "The Status of the Universal Declaration of Human Rights in National and International Law." *Georgia Journal of International and Comparative Law* 25 (1998): 280-308.

Haugen, Hans. "Human Rights and Technology - A Conflictual Relationship? Assessing Private Research and the Right to Adequate Food." *Journal of Human Rights* 7 (2008): 224-244.

Hornig, Der Chin. "International Law on Biotechnology." *Institute of European and American Studies. Academia* 3 (2012): 1-10.

Josling, Tim. "Global Food Stamps: An Idea Worth Considering?." *International Centre for Trade and Sustainable Development* 3 (2011): 1-17.

Lathem, Jonathan R. "The Mutational Consequences of Plant Transformation." *J Biotech* 1 (2006): 1-7.

Lester, Simon. "Measures Affecting the Approval and Marketing of Biotech Products." *The American Journal of International Law* 2 (2007): 453-459.

Narula, Smita. "The Right to Food: Holding Global Actors Accountable under International Law." *Columbia Journal of Transnational Law* 44 (2006): 691-778.

Negri, Stephan. "Food Safety and Global Health: an International Law Perspective." *Global Health Governance* 1 (2009): 1-26.

Nielsen, Kaare Magne. "Monitoring and Modeling Horizontal Gene Transfer." *Nature Biotechnology* 220 (2004): 1110-1114.

Schwartz, Michelle Leighton. "International Legal Protection for Victims of Environmental Abuse." *Yale Journal of International Law* 38 (2006): 355-387.

United Nation. "General Assembly Resolution, (2008), Adopting the Declaration on the Sixtieth Anniversary of the Universal Declaration of Human Rights." Accessed May 29, 2015. <http://www.un.org/depts/dhl/resguide/resins.htm>.

United Nations. "General Assembly Resolution, Sixtieth Anniversary of the Universal Declaration of Human Rights." 2008. <http://www.un.org/depts/dhl/resguide/resins.htm>.

Velimiro, A. *Biological Effects of Transgenic Maize NK 603 X Mon 810 Fed in Long Term Reproduction Studies in Mice*. 1st Ed. Forshungsberi Chteder, 2008.

Vidar, Martin. "The Right to Food in International Law." *The Socio-Economic Rights Project of the Community Law Centre. University of the Western* 2 (2003): 1-20.

World Health Organization. "Beijing Declaration on Food Safety, High-level International Food Safety Forum." 2007. www.who.int/foodsafety/fs_management/meetings/Beijing_decl.pdf.

World Health Organization. "High-level International Food Safety Forum, (2007), BEIJING DECLARATION 5-ON FOOD SAFETY." Accessed May 29, 2015. www.who.int/foodsafety/fs_management/meetings/Beijing_decl.pdf.

World Trade Law. "WTO Panel Reports, European Communities, (2006), Measures Affecting the Approval and Marketing of Biotech Products. 2006." Accessed May 29, 2015. www.worldtradelaw.net/searchmain/searchreport.

World Trade Organization. "Agreement on Technical Barriers to Trade, (1995)." Accessed May 29, 2015. www.wto.org/english/docs_e/legal_e/17tbt_e.htm.

World Trade Organization. "The WTO Agreement on the Application of Sanitary and Phytosanitary Measures, (1995)." Accessed May 29, 2015. www.wto.org/english/tratop_e/sps_e/spsagr_e.htm.

Journal of LEGAL RESEARCH

VOL. XVIII, No. 2

2019-2

- ◆ **Attorney's Criminal Liability**
Dr. Bizhan Hajiazizi - Seyyedeh Maryam Etemad
- ◆ **Conflict between Public Interests of the Community and the Individual Interest of the States**
Dr. Hoorieh Hosseini Akbarnezhad
- ◆ **Access to Sufficient Food as a Human Right in the Legal System of World Trade Organization**
Dr. Najmeh Razmkhah
- ◆ **A Criticism of Article 137 of Islamic Criminal Law regarding Crime Recidivism**
Azadeh Ghorbani - Arezoo Ghorbani
- ◆ **The Problem-Oriented Policing and Fear of Crime**
Dr. Seyyed Mahdi Seyyedzadeh Sani - Saeed Kermani
- ◆ **The Interaction of Territorial Integrity with Rights and Legitimate Freedoms under Domestic and International Law**
Dr. Hedieh Sadat Mirtorabi - Dr. Sobhan Tayebi
- ◆ **Reduction Process of Capital of Corporation in Iran and UK Laws**
Hamid Shali
- ◆ **Legal Analysis of Mobile Number Portability in Iran, in the Light of Comparative Studies**
Seyyed Hashem Maddah Hosseini - Rajab Fallahi - Sara Mortezagholi
- ◆ **Effects of the Disclaimer or Limitation of Liability Clauses in Iranian Law with a Review in the English Legal System**
Dr. Hojjat Mobayen - Amin Amirhosseini
- ◆ **The Mechanisms for Protecting the Right to Use the Mother Tongue in International and National Institutions**
Dr. Seyyed Ghasem Zamani - Farhad Abedini Saadabad
- ◆ **The Privilege against Self-Incrimination in International Courts**
Alireza Gharaghani

